

FIRAT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

FIRAT UNIVERSITY JOURNAL OF THE FACULTY OF THEOLOGY

Sayı: 28/2 (Aralık / December 2023), 105-118

Müçtehitlerin Çoğunluğunun İttifakına Karşılık Azınlığın Muhalefetinin İcmâm Oluşumuna Etkisi

The Effect of the Opposition of the Minority Against the Majority of the Mujtahids on the Formation of Ijma

Abdullah ERDEM

Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Hukuku
Anabilim Dalı

Dr., Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Islamic Sciences, Department
of Islamic Law, Tokat/Türkiye

erdem_abd42@hotmail.com ORCID: 0000-0002-7112-9720

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Temmuz/July 2023 Kabul Tarihi / Date Accepted: 17 Kasım/November 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık/December 2023 Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Atıf / Cite as

Erdem, Abdullah. "Müçtehitlerin Çoğunluğunun İttifakına Karşılık Azınlığın Muhalefetinin İcmâm Oluşumuna Etkisi". *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (Aralık 2023), 105-118.

DOI: 10.58568/firatilahiyat.1328079

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Abdullah Erdem).

Yayıncı / Published by

Firat Üniversitesi/ Firat University

Lisans Bilgisi / License Information

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

The Effect of the Opposition of the Minority Against the Majority of the Mujtahids on the Formation of Ijma

Abstract: One of the proofs expressing certain knowledge in the fiqh method is ijma. There are hardly any scholars who do not accept that ijma is evidence. It is reported that the first person who objected to this was Mu'tazilî İbrahim en-Nazam. The group that does not accept it as a sect are the scholars who belong to the Imamiyya. It is possible to say that mujtahid scholars have been unanimous since the first period mujtahids on the fact that ijma is evidence, with a few exceptions. Although there is no significant disagreement about the fact that ijma is evidence, the scholars differed on the details of ijma's types, conditions, proofs, and the number of people who would agree on ijma. One of the issues discussed by the scholars of the methodology is the effect of ijma when one or more people oppose the majority of the mujtahids. While some of the methodists think that the opposition of the minority against the alliance of the majority will not harm the ijma, the majority of them argue that all mujtahids must be of the same opinion in order for the ijma to be formed. Basically, it can be said that these two approaches argue with each other, but there are also proceduralists who deal with the issue differently. Some scholars take into account the attitude of the majority towards them in an issue opposed by one or a few people. According to these scholars, if the majority does not oppose the opinion of the minority, then ijma cannot be mentioned. Because this shows that the majority also respect the opposing view. If the majority does not respect or even oppose the opinion of the minority, then the consensus of the majority becomes ijma.

The arguments generally used in these discussions are the same. Methodists defend their theses based on the opposing views of some of the Companions, especially Ibn Abbas. Those who do not see the opposition of the minority as an obstacle to ijma, argue that although one or more of the Companions had dissenting views, as in the example of Ibn Abbas on riba and mut'a, the consensus of the other Companions is the ijma of the scholars. Likewise, those who argue that this is an obstacle to ijma, as well as Ibn 'Abbas's opposition to the opinion of the populace on awl, was an obstacle to the formation of ijma on an issue agreed by the other Companions.

This study deals with the discussions and the arguments used by the parties. However, firstly, the information value and conditions of ijma, which is thought to be closely related to these discussions, are briefly presented. In this study, the explanations of the scholars of different sects, who were not content with the works of a certain school, were examined and tried to be evaluated. As a result, it should be noted that it is the prevailing view that the opposition of the minority against the majority prevents the formation of ijma, based on the conditions put forward in order for ijma to be conclusive evidence. However, study comes to the conclusion that whether the opposing view of the minority is taken into account by other scholars or not, is an effective criteria in the formation of ijma.

Keywords: Islamic Law, Method of Fiqh, Ijma, Majority Alliance, Minority Opposition

Müçtehitlerin Çoğunluğunun İttifakına Karşılık Azınlığın Muhalefetinin İcmâm Oluşumuna Etkisi

Öz: Fıkıh usulünde kesin bilgi ifade eden delillerden biri de icmâdır. İcmâm hücciyetini kabul etmeyen âlim yok denecek kadar azdır. Buna itiraz eden ilk kişinin Mu'tezilî İbrahim en-Nazzam olduğu aktarılır. Mezhep olarak kabul etmeyen grup ise İmâmiyye'ye mensup âlimlerdir. Belli başlı birkaç şaz görüş dışında icmân hücciyeti konusunda ilk dönem müçtehitlerinden itibaren müçtehit âlimlerin ittifak ettiklerini söylemek mümkündür. İcmân hücciyeti konusunda kayda değer bir ihtilaf olmamakla beraber icmân çeşitleri, şartları, delilleri, icmâ edeceklerin sayısı gibi detaylarında usulcüler ihtilaf etmişlerdir. Usulcülerin tartıştığı konulardan biri de müçtehitlerin büyük çoğunluğunun ittifak ettiği durumda bir veya birkaç kişinin muhalefet etmesinin icmâa etkisidir. Usulcülerin bir kısmı çoğunluğun ittifakına karşı azınlığın muhalefetinin icmâa zarar vermeyeceği kanaatinde iken büyük bir kısmı ise icmâm oluşabilmesi için bütün müçtehitlerin aynı görüşte olması gerektiğini savunur. Temel olarak bu iki yaklaşım sahiplerinin

birbirleriyle çatıştıkları söylenebilirse de konuyu daha farklı ele alan usulcüler de vardır. Bazı usulcüler bir veya birkaç kişinin muhalefet ettiği bir meselede çoğunluğun bunlara karşı takındıkları tavrı dikkate almaktadırlar. Bu âlimlere göre eğer çoğunluk azınlığın görüşüne karşı çıkmazsa bu durumda icmâdan bahsedilemez. Zira bu, çoğunluğun kendilerine muhalif görüşe de itibar ettiklerini gösterir. Şayet çoğunluk azınlığın görüşüne itibar etmez ve hatta karşı çıkarlarsa bu durumda çoğunluğun ittifakı icmâ olur.

Bu tartışmalarda genel olarak kullanılan argümanlar aynıdır. Usulcüler özellikle İbn Abbas (r.a.) başta olmak üzere bazı sahabenin çoğunluğa muhalif görüşleri üzerinden tezlerini savunmaktadır. Azınlığın muhalefetini icmâa engel görmeyen kişiler, İbn Abbas'ın ribâ ve müt'a konusundaki örnekte olduğu gibi bir veya birkaç sahabenin muhalif görüşleri bulunmasına rağmen diğer sahabenin ittifakının icmâ olduğu konusunda usulcülerin ittifak ettiğini savunurlar. Aynı şekilde bunun icmâa engel olduğunu savunanlar da yine İbn Abbas'ın avl konusundaki cumhura muhalif görüşünde olduğu gibi diğer sahabenin ittifak ettiği bir meselede İbn Abbas'ın muhalif tavrı icmân oluşuma engel teşkil etmiştir.

İşte bu çalışma, bahsedilen tartışmaları ve tarafların kullandıkları argümanları ele almaktadır. Ancak önce bu tartışmalarla yakından ilgisi olduğu düşünülen icmân bilgi değeri ve şartları özetle sunulmuştur. Çalışmada belli bir ekolün eserleri ile yetinilmemiş farklı mezheplere mensup usulcülerin konuyla ilgili açıklamaları incelenmiş ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak icmân kesin delil olabilmesi için ileri sürülen şartlardan da hareket ederek çoğunluğa karşılık azınlığın muhalefetinin icmân oluşumuna engel olacağına hâkim görüş olduğunu belirtmek gerekir. Bununla birlikte azınlığın muhalif görüşünün diğer usulcüler tarafından dikkate alınıp alınmamasının icmân oluşumunda etkili olduğu kanaati hâsıl olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh Usulü, İcmâ, Çoğunluğun İttifakı, Azınlığın Muhalefeti

Giriş

İcmâ lügatte; “ittifak etmek, dağınık olan şeyleri bir araya getirmek, develeri bir arada sevk etmek, bir şeyi kurutmak,¹ bir şeyi yapmaya azmetmek,² bir şeye kesin bir şekilde karar vermek”³ gibi anlamlara gelen جمع (c-m-a) sözcüğünün if'âl babına nakledilmesi suretiyle elde edilen أجمع (e-c-m-a) fiilinin mastarıdır. İstilahî olarak icmâ Hanefî usulünün önemli temsilcilerinden Ebu Zeyd ed-Debûsî, “إِجْمَاعُ عُلَمَاءِ الْعَصْرِ مِنْ” *Bir asırdaki adalet ve içtihat ehliyetine sahip âlimlerin şer'î bir hüküm üzerine ittifak etmeleridir*⁴ şeklinde; Şâfiî usulcülerden Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî (öl. 489/1096) de, “إِتِّفَاقُ أَهْلِ الْعَصْرِ عَلَى حُكْمِ النَّارِئَةِ” *Sonradan gündeme gelen şer'î bir meselenin hükmünde dönemin ehil insanların (müçtehiilerin) ittifak etmesidir*⁵ diye tarif eder.⁶ Daha sonra gelen usulcüler de genel anlamda bu tanımlara yakın ifadeler kullanmış olmakla birlikte son dönem Hanefî usulcülerden Hâdimî'nin (öl.1176/1762) yaptığı tanımın efrâdını câmi, ayyârını mâni bir şekilde kemale erdiğini söylemek mümkündür. O icmâ, “إِتِّفَاقُ مُجْتَهِدِي الْأُمَّةِ بَعْدَ وَفَاةِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي عَصْرِ عَلَى أَيِّ أَمْرٍ كَانَ” Hz.

¹ Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts), 20/463.

² Ali b. Muhammed b. Ali Zeyyin Şerîf Cürcânî, *et-Ta'rîfât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 10.

³ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414), 8/57.

⁴ Ebü Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ Debûsî, *Takvîmü'l-Edille fi Usûli'l-Fıkıh*, thk. Halil Muhyiddin el-Mîs (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016), 28.

⁵ Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdilcebbar es-Sem'ânî, *Kavâtü'u'l-edille fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfiî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 1/461.

⁶ Örneğin Süyûtî (öl. 911/1505) icmâ, “*Ümmet-i Muhammed'den yetkili kişilerin ittifak etmesidir*” şeklinde bir tanım ortaya koyar. bk. Celâluddîn Abdîrrahman b. Ebî Bekr Süyûtî, bk. *Mû'cemü Mekâlidü'l-Ulûm fi'l-Hudûdi ve'r-Rusûm* (Kahire: Mektebetü'l-Âdab, 2004), 67; Cürcânî de, “*Bir asırdaki ümmet-i Muhammed'in müçtehiilerinin dini bir konuda ittifak etmeleridir*” şeklinde tanımlar. bk. Cürcânî, *et-Tarîfât*, 10..

Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonraki herhangi bir asırda ümmetin müçtehitlerinin (şer'i-ameli) bir meselenin hükmünde ittifak etmeleridir" şeklinde tanımlar.⁷

Bu tanımlardan yola çıkarak icmân meydana gelebilmesi için icmâ edecek olanların ehil (müçtehit) kişiler olması, Hz. Peygamber zamanında gündeme gelmeyen bir konu olması ve meselenin dini bir konu olması gerektiğini söylemek mümkündür. Buna göre "ümmet-i Muhammed'in müçtehitleri" ifadesiyle içtihat yetkisi bulunmayanlar ve gayr-i müslimlerin ittifakları icmân kapsamı dışında kalmıştır. "Hz. Peygamber zamanında gündeme gelmeyen" kaydı ile icmân Hz. Peygamberin vefatından sonra olması, "icmâ edilecek meselenin dini bir konu olması" kaydı ile de icmâa konu olan meselenin dinî bir mesele olmasının gerekliliğine vurgu yapılmıştır ki, bunlar ana hatları ile icmân oluşabilmesi için aranan şartlardandır.⁸

Şer'i deliller hiyerarşisinde Kur'an ve sünnetten sonra üçüncü sırada gelen icmân hücciyetinde esasen ilk dönem müçtehitlerinin bir ihtilâfından bahsetmek oldukça zordur. Bunun hücciyetini reddeden ilk kişinin Mu'tezilî Ebû İshâk en-Nazzâm (öl. 231/845) olduğu aktarılır.⁹ Bununla birlikte aşağıda belirtileceği üzere İmâmiyye mezhebi gibi kendi mezhep imamlarının görüşlerine paralel olmayan ittifakları delil olarak kabul etmeyen bazı gruplar da vardır. İcmâ delil olarak kabul eden usulcülerin onunla ilgili temel meselelerde ihtilafa düşmediklerini söylemek mümkündür. Bunda ilk dönemlerden itibaren müçtehitlerin icmâ delil olarak kabul etmelerinin etkisinin olduğu söylenebilir. Yani Hz. Ebu Bekir'in (r.a.) halifeliği konusunda oluşan icmâdan itibaren ümmetin bir konudaki ittifakı hep delil olarak kabul edilmiştir. İcmân aslî konularında ihtilaf olmamasına rağmen icmân gerçekleşebilmesi için ileri sürülen şartlar, icmân çeşitleri, sükûtî icmân hüccet değeri gibi tâlî meselelerde ihtilaflar meydana gelmiştir. İcmâ ile alakalı ihtilaf konusu olan meselelerden birisi de icmâ edecek olanların sayısı ve çoğunluğun ittifakına karşılık azınlığın ihtilafının icmân oluşumuna etkisidir.

İcmâ konusunun farklı meselelerinde kayda değer çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda genelde belli ekollerin veya belli dönemlerdeki usulcülerin icmâ anlayışı veya üzerinde durulmuş, azınlığın ihtilafına karşılık çoğunluğun ittifakının icmâ olup olmadığı meselesine dair bir çalışmaya rastlanmamıştır. Hem bu çalışmalara katkı sunmak hem de usulcülerin bolca tartıştığı bu meselenin vuzuha kavuşturulması amacıyla bu çalışmayı yapmaya çalıştık. Genelde usul eserlerinde icmâ konusu işlenirken bu tür bir muhalefetin icmâa engel olduğu anlatılmaya çalışılmaktadır.

1. İcmân Bilgi Değeri

Usulcülerin çoğunluğuna göre icmâ kesin delil olmakla birlikte icmâ kabul etmeyen bireysel görüşlerin yanında ehl-i sünnet dışı bazı fırkalar da vardır. İcmân hücciyetini kabul etmeyenlerin başında Ebû İshâk İbrahim en-Nazzâm ve İmâmiyye mezhebi gelmektedir. Şu kadar var ki İmamiyye mezhebi, icmâ edenler içinde kendi mezhep imamlarının bulunması durumunda bunu delil olarak kabul etmektedirler.¹⁰ Bunların imamlarının da aralarında bulunduğu icmâ delil olarak kabul etmeleri mutlak olarak icmân hüccet olabildiğinden değil, imamın görüşünün icmâ sahiplerinin görüşlerini kat'î delil haline getirmesinden dolayıdır. Yani İmamiyye mezhebi böyle bir durumda icmâ değil kendi mezhep imamlarının görüşünü delil olarak kabul etmektedir. İmamlarının görüşü icmâ edenlerin görüşlerini desteklemektedir.¹¹

⁷ Muhammed b. Mustafa b. Osman el-Hüseynî Hâdimî, *Mecâmiu'l-Hakâik fi Usûli'l-Fıkh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016), 28.

⁸ Mehmet Ali AYTEKİN, "Sükûtî İcmân Kaynak Değeri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/24 (Haziran 2020), 288.

⁹ İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf b. Muhammed el-Cüveynî, *et-Telhis fi Usûli'l-Fıkh*, thk. 'Abdullâh Cevlem en-Nebâlî ve Beşîr Ahmed el-'Umrî - Beşîr Ahmed el-'Amrî (Beyrut: Daru'l-Beşâ'iri'l-İslamiyye, byy), 3/7.

¹⁰ Ebû İshâk İbrahim b. Ali b. Yusuf Şirâzî, *et-Tefsira fi Usûli'l-Fıkh* (Dimaşk: Dâru'l-Fıkr, 1403), 349.

¹¹ İcmâyı delil olarak kabul etmeyenlerin en önemli gerekçelerinden birisi Muaz hadisidir. Muâz (r.a.) Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında Yemen'e vali olarak görevlendirilmiştir. Muâz (r.a.), Efendimizin "Ne ile hüküm vereceksin" sualine, önce Allah'ın kitabıyla, Allah'ın kitabından bir hüküm çıkaramadığı durumda ise Rasûlüllah'ın sünnetine başvuracağını söylemektedir. Kur'an ve sünnette bir hükme varamadığında ise re'yi ile hüküm vereceğini bildirmektedir. Neticede Muaz hadisinde icmâdan bahsedilmemektedir. Ancak bu görüşü savunanların delil olarak sunduğu Muaz (r.a.) hadisi konuyla ilgili olarak pek tutarlı görülmemektedir. Zira icmân oluşabilmesi için Peygamber'den (s.a.v.) sonra gelen müçtehitlerin ittifak etmeleri gerekmektedir. Yani Peygamber (s.a.v.) hayatta iken bir icmâdan bahsetmek mümkün değildir. Şâyet bu zamanda icmâ mümkün olsaydı elbette Muaz (r.a.)

Âlimlerin büyük çoğunluğuna göre ümmetin müçtehitlerinin Hz. Peygamber'in (s.a.v.) irtihalinden sonra dini bir konuda ittifak etmeleri, ümmetin Allah (c.c.) katındaki kıymetinin bir göstergesi ve şer'an amel edilmesi gereken bir hüccettir.¹² Usulcülerin kâhir ekseriyetine göre icmâ, deliller hiyerarşisinde Kitap ve sünnetten sonra üçüncü sırada olup kesin bilgi ifade eder. Onun bilgi değeri Kitap ve sünnetle sabittir. Allah (c.c.) Kur'an-ı Kerim'de, "Böylece, sizler insanlara birer şahit (ve örnek) olunuz ve Peygamber de size bir şahit (ve örnek) olsun diye sizi orta bir ümmet yaptık"¹³ buyurmuştur. Âyette geçen *vasat* kelimesi her şeyin en hayırlısını ifade eder. Bu kelimenin, sözü kabul edilen ve âdil olan kişiler için kullanıldığı da söylenmektedir. Şahit ifadesi, sözü hüccet olmaya en layık olan kimseleri ifade eder. Allah Teâlâ, ümmet-i Muhammed'i adalet ve şahadet vasfıyla vasıflandırmıştır. Bu âyet ile *Muhammed Mustafa'nın (s.a.v.) ümmetinin ahirette şahitlik edeceği, dolayısıyla ahirette âdil olacağı ve dünya işlerinde âdil olacağı anlamına gelmeyeceği* iddia edilemez. Zira âyette Allah Teâlâ "نَجْعَلْكُمْ أُمَّةً وَسَطًا" /Sizi orta ümmet kılarız" dememiş de mazi sığasıyla "جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا" /sizi orta ümmet yaptık" buyurmuştur. Bu ifadenin mazi sığasıyla gelmesi ümmet-i Muhammed'in dünyada da ahirette de adil kişiler olduğunu göstermektedir.¹⁴

Konuyla ilişkilendirilebilecek bir başka âyette "Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten men eder ve Allah'a iman edersiniz"¹⁵ buyurulmuştur. Bu âyet ümmet-i Muhammed'in kötülükten kaçındığını göstermektedir. Eğer onların yanlış bir görüşte birleşmeleri mümkün olsaydı onlar kötülüğü nehyeden değil, kötülüğü emreden kişiler olurlardı ki bu durum Allah'ın (c.c.) âyetine ters düşmüş olurdu.¹⁶

Hz. Peygamber'den (s.a.v.) "Benim ümmetim dalalet üzere birleşmez"¹⁷, "Müslümanların güzel gördüğü şey Allah katında da güzeldir. Müslümanların çirkin gördüğü şey Allah katında da çirkindir"¹⁸, "Cemaatten ayrılan cahiliye ölümü üzere ölmüştür"¹⁹, "Cemaatle birlikte olun"²⁰ gibi ve bu meyanda birçok hadis rivâyet edilmiştir. Bu hadislerle Peygamber (s.a.v.), çoğunlukla beraber olmayı emretmekte ve şaz durumunda kalmayı yasaklamaktadır. Ümmetten hata ve dalaleti nefyetmesi onların icmânının doğru ve hüccet olduğunu gösterir. Bu da ümmetin icmâna uymayı ve icmâa muhalefetin câiz olmadığını göstergesidir.²¹ Bu haberlerin âhâd haberler olduğu ve zan ifade eden âhâd haberlerle icmân hücciyetini ispat etmenin mümkün olmadığı iddiasına şu şekilde cevap verilebilir: Her bir haber münferit olarak âhâd haber olsalar da manen mütevâtir haberlerdir. Lafızları farklı olsa da manaları icmâyâ sıkı sıkıya bağlanma, muhalefetin haram olması ve ümmetin hata ve sapıklıktan korunmuş olduğu konusunda müttefikdir.

Hanefî usulcülerden Debûsî, İslâm dininin mükerrerem ve mükemmel bir din olduğundan hareketle ümmet-i Muhammed'in âlimlerinin icmânının ilmi gerektiren bir hüccet olduğunu söylemektedir. Çünkü Allah Teâlâ "Allah iman edenlerin velisidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır"²² buyurmakta ve müminleri karanlıklardan ve batıl şeylerden uzaklaştırıp, hakka ve iman nuruna çıkardığını haber

kıyastan önce icmâyı zikrederdi. Nitekim icmân kaynakları Kur'an-ı Kerim ve Peygamber'in (s.a.v.) sünnetidir. Hz. Peygamber hayatta iken icmâyâ değil Hz. Peygamber'e müracaat etmek daha makûldür.

¹² Nizameddîn Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. İshak Şâşî, *Usûlü'ş-Şâşî* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, byy), 287-288.

¹³ el-Bakara 2/143.

¹⁴ Debûsî, *Takvîm*, 23-27; Sem'ânî, *Kavâtu* ' , 1/463-464.

¹⁵ el-Âl-i İmrân 3/110.

¹⁶ Sem'ânî, *Kavâtu* ' , 1/464.

¹⁷ Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *'Umdetü'l-kâri fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts), 2/52.

¹⁸ İbn Mâlik b. Âmir el-Esbahî el-Medenî Mâlik b. Enes, Muhammed b. Hasan eş-Şeybani, *Muvatta'u'l-İmam Malik bi-Rivayeti Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybani*, thk. Abdulvehhab Abdullatif (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, byy), Ebvâbü's-Salât, 241.

¹⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, nşr. Ebû Hâcîr Muhammed Saîd Besyûnî, thk. Şuayb Arnâvut - Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 5/33; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğîra b. Berdizbeh Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), Fiten, 2.

²⁰ Ebû 'Urve el-Basrî Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi' (Abdurrazzâk'ın Musannef'i ile birlikte)*, thk. Habîbürrahman el A'zamî (Beyrut: Tevzî'u'l-Mektebi'l-İslâmî, 1403), 11/446.

²¹ Sem'ânî, *Kavâtu* ' , 1/466-467.

²² el-Bakara 2/257.

vermektedir. Ümmetin batıl şeylerde icmâ etmeleri câiz olsaydı bu durumda müminler, Allah'ın verdiği haberle zıt durumda ve dolayısıyla zulmette olacaktı. Hâlbuki Allah'ın verdiği haberin batıl olması câiz değildir. Allah'ın (c.c.) verdiği haberin bâtil olma ihtimali bulunmadığına göre ümmetin bâtil şeyler üzerinde icmâ etmeleri düşünülemez. Yine Allah Teâlâ, “Sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için O size rahmetiyle lütufta bulunuyor, melekleri de dua ediyor”²³ ve “Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıyorsunuz”²⁴ buyurmaktadır. *Hayrun* kelimesi ism-i tafdil olup hayırlılığın zirvesi manasına gelmektedir. Bu hayırlılık özelliği onların Allah katında, hakkın tespiti konusunda musîb olduklarını gösterir.²⁵

İcmân kesin delil olduğunu savunan görüşlerin daha tutarlı ve ümmet için daha uygulanabilir olduğu anlaşılmaktadır. Zira getirilen deliller ümmetin hata üzerine icmâ etmeyeceğini göstermektedir. Ayrıca icmâi kesin delil olarak kabul etmediğimiz durumda birçok problem de beraberinde gelecektir. Bir mesele hakkında icmâ edilmiş olduğunda daha sonra gelenler bunun kesin delil olmadığından hareketle daha farklı görüşler ileri sürecek ve ümmetin birliği sağlanamamış olacaktır. Sonuç olarak icmân birçok önemli meselede ümmetin birlik ve beraberliğini sağladığını, bunun da müminler için bir rahmet olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

2. İcmân Şartları

İcmân oluşabilmesi için usulcüler bir takım kriterler belirlemişlerdir. Bu kriterlerden bazılarında ittifak edilmişken bazılarında ihtilaf edilmiştir. İcmân oluşması için belirlenen şartlar genel itibariyle şunlardır:

a) İcmânın Kitap, sünnet ve daha önceki icmâyâ muhalif olmaması gerekir. Çünkü nass, deliller hiyerarşisinde icmâdan önce gelmektedir. İcmâ nastan sonra gelir. Yine geçmiş dönemlerde meydana gelen icmâ kat'î delildir ve sonradan gelen müçtehitlerin geçmişte oluşan icmâyâ muhalefet etmesi caiz değildir.²⁶

b) İcmânın mutlaka şer'î bir delile dayanması gerekir. Bununla birlikte icmânın dayandığı delil bize kadar ulaşmamış olabilir. Fakat müçtehidin içtihadında şer'î sınırlara riayet etmesinin gerekliliği bilindiğinde o delilin bize kadar ulaşmaması, icmânın mutlaka bir delile dayanarak meydana gelmiş olmasına engel değildir.²⁷

c) Bütün müçtehitlerin ittifak etmesi gereklidir. Âlimlerin büyük çoğunluğuna göre her bir asırdaki müçtehitlerin icmâi kat'î delildir. Zahirîlere göre ise sadece sahâbenin icmâi hüccettir. Sahâbe dönemi dışındakilerin icmâi hüccet değildir.²⁸

Zahirîlere göre, icmân hücciyeti sem'î delillerle sabit olmuştur. Sem'î deliller ise icmânın sahâbeye has olduğunu göstermektedir. “Siz insanlar içerisinde çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz”²⁹ ve “Biz sizi orta ümmet kıldık”³⁰ âyetleri, bizzat bu âyetlerin indiği esnada hazır olan muhataplara yöneliktir. Bu âyetlerin nazil olduğu dönemin dışında kalanlara hitap etmemektedir. “Kim, kendisine hidâyet (doğru yol) besbelli olduktan sonra Peygambere karşı çıkar, müminlerin yolundan başkasına uyarırsa, onu yönlendiği yolda bırakırız ve cehenneme sokarız”³¹ âyet-i kerimesi, Allah Teâlâ'nın (c.c.) sahâbeyi muhatap almasına engel değildir. Bu âyeti kerime ile Allah (c.c.) sahâbeyi diğer müminlerden ayırmıştır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) “Ümmetim dalalet üzere birleşmez” hadis-i şerifi ile de sahâbe kastedilmektedir. Çünkü bu hadisin îrâd edildiği zaman var olan kişiler sahâbeydi. Tabiîn veya daha sonrakiler Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hitabına muhatap olmadıklarından bu hadisin kapsamına girmezler. Yine Hz. Peygamber (s.a.v.) “Benim ashabım

²³ el-Ahzâb 33/43.

²⁴ el-Âl-i İmrân 3/110.

²⁵ Debûsî, *Takvîm*, 23.

²⁶ Muhammed Mustafa Zühaylî, *el-Vecîz fî usûli'l-fıkhi'l-İslâmî* (Dimeşk: Dâru'l-Hayr, 2006), 1/234.

²⁷ Zühaylî, *el-Vecîz*, 1/234.

²⁸ Sem'ânî, *Kavâtu* ' , 1/484.

²⁹ el-Âl-i İmrân 3/110.

³⁰ el-Bakara 2143.

³¹ en-Nisâ' 4/115.

yıldızlar gibidir, hangisine tabi olursanız hidâyete erersiniz”³² buyurmuştur. Hidâyete ulaşmayı sahâbeye tabi olmaya bağlamış, sahâbenin dışındakileri hidâyete ulaştırabilecek olanların kapsamı dışında tutmuştur³³

Zâhirîler dışında ehl-i sünnet usulcülere göre icmâm hüccet olmasına delâlet eden deliller aynı zamanda onun belirli bir döneme ait olmadığına da delilleridir. “Kim, kendisine hidâyete (doğru yol) besbelli olduktan sonra peygambere karşı çıkar, müminlerin yolundan başkasına uyarırsa, onu yöneldiği yolda bırakırız ve cehenneme sokarız”³⁴ âyet-i kerimesi sadece sahâbeye delalet etmemektedir. Zira tabînden olanlar da mümindir, sonraki gelen kuşaklar da mümindir. “Siz insanlar içerisinde çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz”³⁵, “Biz sizi orta ümmet kıldık”³⁶ âyetleri ve “ümmetim dalalet üzere birleşmez”³⁷ hadis-i şerifi sadece sahâbe asrına hitap eden deliller değildir. Çünkü her bir asrın müminleri kendilerine gelen haberleri bir sonraki kuşağa aktarmıştır. Nitekim yukarıdaki âyetlerin bütün ümmete hitap ettiği hususunda icmâ vardır.³⁸

d) Müçtehitlerin icmâlarında devam etmeleri, görüşlerinden dönmeleri icmâ için şart koşulmuş olmakla birlikte icmâ meydana geldikten sonra müçtehitlerin görüşlerinden dönmelerinin caizliği konusunda farklı görüşler vardır. Kimi âlimlere göre tamamının görüş değiştirilmesi câiz olmamakla beraber içlerinden bazısının görüşünden dönmesi câizdir. Kimilerine göre de icmâ meydana geldikten sonra görüşlerinden dönmeleri hiçbirisi için câiz değildir. Çünkü icmâ meydana geldikten sonra o icmâ ile belirlenen hüküm kesin delil ile sabit olmuş ve doğru ortaya çıkmıştır. Doğru ortaya çıktıktan sonra ondan dönmek müçtehit için câiz olmaz. İcmâm oluşabilmesi için o dönemin sona ermesi şartını ileri sürenlere göre³⁹ ise müçtehitlerin tamamı veya bazısı için görüşlerinden dönmesi câizdir.⁴⁰

e) Kaynaklarda Hanefî, Şâfiî, Eş‘arî ve Mu‘tezilî usulcülerin büyük bir kısmına göre icmâm oluşabilmesi için inkırâzu’l-asrın (icmâ eden müçtehitlerin döneminin sona ermesinin) şart olmadığı aktarılmaktadır.⁴¹ Hem Hanefî hem de Şâfiî mezhebinde, a) Mutlak olarak müçtehitlerin döneminin sona ermesi şarttır; b) Bütün müçtehitlerin görüş bildirerek oluşturduğu icmâda dönemin sona ermesi şart değildir, ancak kimisinin görüş bildirerek, kimisinin de sükût ederek oluşturdukları icmâda inkırâzu’l-asr şarttır şeklinde görüşler vardır.⁴² Ahmed b. Hanbel ve İbn Fûrek icmâ eden müçtehitlerin döneminin sona ermesini şart koşmaktadırlar.⁴³ Şâfiî-Eş‘arî usulcülerden Seyfeddin el-Âmidî (öl. 631/1233), müçtehitlerden birisinin bir hükme ulaştıktan sonra diğer müçtehitler sükût ederek bu icmâa karşı çıkmazlarsa, müçtehitlerin döneminin geçmiş olması gerektiğini savunan görüşlerin bulunduğunu ve kendisinin de bu görüşü tercih ettiğini belirtir.⁴⁴

f) Bir asırdaki âlimlerin sayısı, yalan üzerine birleşmeleri mümkün olmayacak kadar çok olduğu zaman bu âlimlerin ittifak etmeleriyle icmâm sabit olacağına herhangi bir şüphe yoktur. Şâfiîlerden Cüveynî’ye göre icmâm oluşabilmesi için icmâ edeceklerin sayısının mütevâtir haber sayısından az olması câiz değildir.⁴⁵ Çünkü mütevâtir sayısına ulaşmış olan müçtehitler, ümmetin varisleri ve şeriatın muhafızlarıdır.

³² Ebû Bekr Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdullah Âcürri - Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Dümeycî, *eş-Şerî‘a* (Riyad: Dâru’l-Vatan, 1999), 4/1690.

³³ Sem‘ânî, *Kavâtu* ‘, 1/484.

³⁴ en-Nisâ 4/115.

³⁵ el-Âl-i İmrân 3/110.

³⁶ el-Bakara 2/143.

³⁷ Ebû ‘Abdillâh b. Yezid el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Thk. Muhammed Fu‘âd ‘Abdilbâkî (b.y.: Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-‘Arabiyye; Faysal ‘İsa el-Bâbî el-Halebî), Fiten, 8.

³⁸ Sem‘ânî, *Kavâtu* ‘, 1/485.

³⁹ Aşağıda geleceği üzere kaynaklarda bu görüş Ahmed b. Hanbel ve İbn Fûrek’e nispet edilmektedir.

⁴⁰ Sem‘ânî, *Kavâtu* ‘, 2/16.

⁴¹ Seyfüddin Ebi’l-Hasan Ali b. Ebi Ali b. Muhammed Âmidî, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, thk. Abdurrazzak Affî (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, ts.), 1/256.

⁴² Sem‘ânî, *Kavâtu* ‘, 2/16.

⁴³ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/256.

⁴⁴ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/256.

⁴⁵ İmâmü’l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf b. Muhammed Cüveynî, *el-Burhân fî usûli’l-fikh* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1418), 1/267; Âmidî, *el-İhkâm*, 1/250.

Allah (c.c.) şeriatı kıyamete kadar devam edecek şekilde düzenlemiştir. Eğer icmâ edeceklerin sayısı yalan üzerine birleşmeleri mümkün olmayacak sayının altına düşerse gelecekte şeriatın muhafazası tam manasıyla yok olmuş olacaktır.⁴⁶

Cüveynî'nin bu görüşüne şu şekilde bir itiraz yapılabilir. Herhangi bir asırda âlimlerin sayısının mütevâtir sayısının altına düşmesi uzak bir ihtimal değildir. Nitekim özellikle ahir zamanda ilmin yok olup gideceğine dair haberler mevcuttur.⁴⁷ Yani dünyada müçtehitlerin sayısının mütevâtir sayısının altında olduğu bir dönemin bulunması mümkündür. O halde sayıları az bile olsa dönemin müçtehitleri bir konuda icmâ ettiklerinde ümmetin o icmâ ile amel etmekten başka bir alternatifi yoktur.

Diğer bir grup âlime göre ise, icmân meydana gelebilmesi için mütevâtir sayısına ulaşmak şart değildir. Eğer mütevâtir derecesine ulaşmamış olan âlimler bir konuda icmâ etmişlerse o icmâ hüccet olur. Hatta Şâfiî-Eş'arî usulcülerden Ebû İshak İsferyînî'ye (öl. 418/1027) göre bir dönemde sadece bir müftü olsa, o müftünün görüşünün hüccet olduğunda ittifak edilse, o müftünün görüşü icmâ mesabesindedir.⁴⁸

İcmân meydana gelebilmesi için mütevâtir adedinin şart olmadığı görüşünde olanların iddialarında da şöyle müşkil bir durum söz konusu olmaktadır. Bu durumda zorunlu bilgi haber-i vahidle mi yoksa sayıları mütevâtir derecesine ulaşmamış olan topluluğun haberi ile mi meydana gelir? Çünkü mütevâtir sayısına ulaşmamış kişilerin verdiği haber (ki bu tür haberler haber-i vâhit olarak isimlendirilmiştir ve) kesin bilgi ifade etmez. Hâlbuki icmâ kesin bilgi ifade eder. Bazı âlimlere göre, Allah (c.c.) bu durumda âlimlerin sıdkını destekleyecek bir takım emareler meydana getirir ki, bu emareler sayesinde mütevâtir sayısında mevcut olan ilm-i zarûrî meydana gelmiş olur. Sem'ânî'ye göre mütevâtir sayısına ulaşmamış olanların sıdkının bilinmesi kendilerinin verdiği haberle değil, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "*Ümmetimden Allah'ın (c.c.) emrini yerine getiren bir topluluk devamlı var olacaktır. Onları küçümseyen veya onlara muhalefet edenler, onlara asla zarar veremeyecektir. Allah'ın (c.c.) kıyamet emri gelene kadar bu topluluk insanlara karşı muzaffer olarak kalacaklardır*"⁴⁹ hadisi şerifi sebebiyledir.⁵⁰

İcmâ bazen, o asırdaki âlimlerin tamamının görüş bildirmek suretiyle olabileceği gibi; bazen de bazı âlimlerin görüş bildirerek, bazılarının da sükût etmeleri suretiyle olabilir. Hüccet olarak kabul edilen sükût, fetvanın kendilerine yöneltildiği anda veya fetvanın insanlar arasında meşhur olduğunda aksi bir görüşün bilinmediği zamanda yapılan sükûttur. Çünkü içtihat ehliyetine sahip bir kişinin kendi içtihadında aksi bir fetva bulunduğu halde o görüşünde fikir beyan etmemesi veya sükût etmesi câiz değildir.⁵¹

Görüldüğü gibi icmân oluşabilmesi için ileri sürülen şartların bir kısmında farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Özellikle sahâbe sonrası dönemlerdeki müçtehitlerin icmânını hüccet olarak kabul etmeyen Zahirîler ve Cüveynî başta olmak üzere bazı usulcülerin, icmâ edeceklerin sayısı için mütevâtir sayısını şart koşmaları icmân imkânını oldukça sınırlamaktadır. Hâlbuki (zamanın değişmesiyle değişebilecek hükümler dışında kalan) şer'î-amelî hükümleri nasıl belirli bir dönemle sınırlamak doğru olmazsa o hükümlerin istinbat edildiği delillerin hücciyetini de belirli bir zamanla sınırlamak doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Çünkü sahâbe vahye şahit olmuş, eğitimini bizzat Hz. Peygamber'den (s.a.v.) almış ve dolayısıyla meselelerin çözümünde ilk kaynaktan istifade etme olasılıkları daha fazladır. Daha sonra gelen ümmetin birlikteliğini sağlamak için de icmâ delilinin işlevselliğine her zaman ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaç göz önünde bulundurulduğunda Zahirîlerin görüşünün gerçeklerle çok fazla örtüşmediğini söylemek mümkündür. Ümmetin icmâa olan ihtiyacı dikkate alındığında Cüveynî'nin görüşü için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. Zira icmâ, ümmetin birliğini sembolize eden aslî hükümlerin korunmasını sağlayan,

⁴⁶ Sem'ânî, *Kavât* ' , 1/483.

⁴⁷ Sem'ânî, *Kavât* ' , 1/483.

⁴⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/267; Sem'ânî, *Kavât* ' , 1/483.

⁴⁹ Buhârî, *Sahih*, İtisâm, 10.

⁵⁰ Sem'ânî, *Kavât* ' , I, 483-484.

⁵¹ Debûsî, *Takvîm*, 28.

bütün müslümanları ortak dinî değerler etrafında toplayan ve onların bir takım problemlerine evrensel çözümler getiren bir kaynaktır.⁵²

İcmân oluşumu için öne sürülen bu şartlar ve bu şartlarda meydana gelen bazı görüş ayrılıkları beraberinde çoğunluğa karşılık azınlığın muhalefetine icmâa etkisi konusundaki ihtilafları da beraberinde getirmiştir.

3. Çoğunluğun İttifakına Karşılık Azınlığın Muhalefetine İcmân Oluşumuna Etkisi

Fıkıh usulünün aslî delillerinden olan icmân oluşmasında, müçtehitlerden büyük bir kısmının görüşüne muhalif görüşler de oluştuğunda çoğunluğun görüşünün icmâ olup olmayacağı veya bu görüşlerin hüccet değeri, usulcüler tarafından tartışılan konulardandır. Kaynaklarda çoğunluğa karşılık azınlığın muhalefet etmesi durumunda icmân oluşup oluşmayacağı hususunda usulcülerin farklı yaklaşımlarından bahsedilir. Konunun daha iyi anlaşılması için bu yaklaşımları maddeler halinde belirtmek daha yararlı olacaktır.

1- Usulcülerin büyük çoğunluğuna (cumhura) göre icmân oluşması için bir mesele hakkında dönemin bütün müçtehitlerinin ittifak etmesi gerekir. Buna göre çoğunluğa karşılık azınlık durumunda olan müçtehitlerin muhalefeti icmân oluşumuna engeldir.⁵³

Cumhura göre bir veya iki kişinin muhalefeti icmâ icmâ olmaktan çıkarır. İcmân hücciyetine delil olarak getirilen âyet ve hadislerin tamamı ümmetin tamamına şamil olduğunu göstermektedir. Nasıl ki çok kimsenin muhalefeti icmân oluşmasına engelse, içtihat ehli olan az kişilerin muhalefeti de icmân oluşmasına engeldir. Çünkü azınlığın isabet etmesi de mümkündür. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "Kullarımdan şükredenler pek azdır"⁵⁴ ve "Allah'ın izniyle büyük bir topluluğa galip gelen nice küçük topluluklar vardır"⁵⁵ buyurulmakta ve sayısı az olanların da isabet edebileceği, buna karşılık sayısı çok olanların ise hata yapabileceği ifade edilmektedir. Eğer çoğunluğa muhalif olanların zemmedilmesi gerekseydi ribâ ve ferâiz konularında olduğu gibi görüşlerinde tek kalan İbn-i Abbas'ı (r.a.) veya ferâizle ilgili bazı meselelerde teferrüt eden İbn Mes'ûd'u (r.a.) sahâbenin kınaması gerekirdi. Yine Hz. Ebû Bekir (r.a.) zekât vermeyenlerle savaşmak konusunda diğer sahâbeye muhalefet etmiş, istişareler sonucunda onun haklı olduğu ortaya çıkmış ve zekât vermeyenlerle savaşma konusunda ittifak meydana gelmiştir.⁵⁶

Cumhur, ümmetin yalandan korunmuşluğuna delalet eden nasların ümmetin tamamına şamil olduğu gerekçesiyle bir veya birkaç kişinin muhalif olduğu meseleleri ittifak edilmiş değil, muhtelifün fih (ihtilaf edilmiş) meseleler olarak değerlendirir. Ümmet kelimesini mutlak manasıyla değerlendirdiğimizde çoğunluğu kapsadığını iddia edenlere katılmayan Gazâlî'ye (öl. 505/1111) göre, bu kelimenin umum sigasını dikkate alanlar ümmet ifadesini 'herkes' olarak algılar. Tahsis, tahakküm ile değil, aksine tahsisine delalet eden bir delil veya zorunluluk gibi bir karinenin bulunması halinde caiz olur. Ümmet kelimesini tahsis edecek ne delil, ne de bir zaruret yoktur. Bu kelimenin umum sigasını dikkate almayanlara göre ise bununla en azın kastedilmesi bile caizdir. Şu halde kastedilen kısım kastedilmeyen kısmı bir birinden ayırt etmek mümkün değildir. Kastedilen kısmın bu kelimenin kapsamına girdiğini tespit edebilmek için herkesin icmâ etmesi gereklidir. Kur'an'da azınlığın hak ehli olabileceğine dair birçok delil varken çoğunluğun ittifakını hak olarak değerlendirmek mümkün değildir.⁵⁷

Cumhura göre sahâbe, içlerinden bazılarının münferit olarak ihtilaf etmelerinin caiz olduğu hususunda icmâ etmiştir. İbn Abbas'ın (r.a.) avl konusundaki muhalefeti bunun en bariz örneklerindedir. Bununla birlikte İbn Abbas'ın müt'anın caizliği ve ribanın sadece nesiede olduğu şeklindeki görüşü, Hz. Aişe'nin bey'u'l-ine konusunda Zeyd b. Erkam'a karşı çıkması, Ebû Musa el-Eş'arî'nin uykunun abdesti

⁵² Aydın Taş, "Ebû'l-Usr Fahrû'l-İslâm Alî el-Pezdevî'nin İcmâ Anlayışı", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Bildiriler Kitabı* (Diyarbakır, 2017), 375; Recep Çetintaş, "Fıkıh Usûlünde Nâsîh ve Mensuh Olma Yönünden İcmâ", *Diyanet İlmî Dergi* 56/1 (2020), 42.

⁵³ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/235.

⁵⁴ es-Sebe' 34/13.

⁵⁵ el-Bakara 2/249.

⁵⁶ Sem'ânî, *Kavâtu'*, 2/16.

⁵⁷ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed Gazâlî, *el-Mustasfâ* (Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993), 146.

bozmayacağı ve Ebû Talha'nın dolu yemenin orucu bozmayacağı şeklindeki münferit görüşlerine sahâbenin karşı çıkmasını Gazâlî bunların görüşlerinde infırat ettiğinden değil, o meselede varid olan meşhur sünnete muhalefetleri veya kendilerince açık delillere muhalefet etmeleri sebebiyle olduğunu söyler. Sahâbenin bunlara sırf görüşlerinden dolayı karşı çıkmış olmalarını varsaysak bile bu durumda görüşünde tek kalmış olan kişi de diğerlerinin kendi görüşüne muhalefet etmesine karşı çıkmış olmaktadır. O halde icmâ oluşmamış ve kesin delil sabit olmamış olur.⁵⁸

Cumhurun görüşü icmân tanımı ve bundan elde edilmesi arzulanan sonuç dikkate alındığında oldukça isabetli görülmektedir. Çünkü icmâdan bahsedebilmek için bütün müçtehitlerin aynı görüşte olması gereklidir. Ayrıca bir veya birkaç kişinin muhalefet etmesi halinde çoğunluğun görüşü icmâ olarak kabul edildiğinde muhalif kişiyi kesin delile muhalefet etmekle itham edilmiş olur. Hâlbuki müçtehidin kat'î delile muhalefet etmesi düşünülemediği gibi kat'î delile muhalefet eden kişi de müçtehit olamaz. Bu halde çoğunluğun ittifakına muhalefet eden kişi içtihat ehliyetine sahip olduğunda çoğunluğun görüşü kesin bilgi ifade eden icmâ olarak kabul edilmemelidir.

2- Bir başka yaklaşıma göre müçtehitlerin büyük bir kısmının ittifak ettiği bir meselede bir veya iki kişinin muhalefet etmesi icmâyâ zarar vermez. Bu görüş Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 310/923), Ebûbekir er-Râzî, Mu'tezilî Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât (öl. 300/913) ve bir rivâyete göre Ahmed b. Hanbel'e nisbet edilmektedir.⁵⁹ Bu görüş sahiplerine göre âyette bildirilen "*vasat ümmet*" ve "*bu ümmet dalalet üzerine birleşmez*" hadisindeki *ümmet* kavramları ümmetin çoğunluğunu ifade eder. Bunlara muhalif davranarak şaz pozisyonuna düşen âlimlerin görüşleri, çoğunluğun görüşlerinin icmâ olmasına zarar vermez. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "*büyük çoğunlukla birlikte olun*"⁶⁰ hadisi de bunu gösterir. Dönemin müçtehitlerine muhalefet etmek şaz olarak kabul edilir. Şaz olmak ise hoş karşılanmayan bir durumdur. Eğer o görüşe itibar edilecek olsaydı zemmedilen *şaz* ifadesi ile vasıflanamazdı. Nitekim sahâbe, İbn Abbas'ı (r.a.) ribâ konusundaki görüşünden dolayı kınamışlardır. Yine Hz. Ebû Bekir'in (r.a.) hilafeti konusunda aralarında Sa'd b. Ubâde'nin (r.a.) de bulunduğu bir grubun muhalefetine rağmen icmâ etmişlerdir.⁶¹

Gazalî bu görüşte olanlar adına iki şüpheden bahseder. Bu şüphelerden birisi: Bir kişinin kendiliğinden haber verdiği hususlardaki sözü bilgi doğurmaz. Nasıl olur da tevatür sayısına ulaşmış olan ve sayıları nedeniyle kesin bilgi ifade eden çoğunluğun verdiği haberler bilgi ifade etmeyen kişinin görüşüyle boşa çıkarılabilir? Gazalî bu şüpheyi birkaç açıdan fasit kabul eder. Çünkü çoğunluğun doğru söylemesi ümmetin tamamının doğru söylemesi ve ittifak etmiş olması anlamına gelmez. Hüccet olan icmâ tüm ümmetin ittifakındadır. Çoğunluk ümmetin tamamı olmadığına göre onların ittifakı da icmâ olmaz. Ayrıca görüşünde tek kalan kişinin yalan söylediği bilinen bir şey değildir. O kişinin doğru söylemiş olması da ihtimal dâhilindedir. Bunun ihtimal dâhilinde olması nedeniyle çoğunluğun görüşünün kesin bilgi ifade etmesinden bahsedilemez.⁶²

İkinci şüpheleri ise: Tek kişinin muhalif görüş bildirmesi cemaatten ayrılmak demektir. Cemaatten ayrılma yasaklanmış ve ayrılan kişi şaz olarak nitelenmiştir. Şaz olarak nitelenmek de kınanmıştır. O halde şaz olan kişinin görüşüne karşı çoğunluğun icmâ hüccet olmalıdır. Gazalî şaz olmayı cemaate girdikten sonra ayrılmak olarak kabul edip cemaate hiç girmeden (ibtidâen) gerçekleşen muhalefeti bu kategoride değerlendirmez. Nitekim başlangıçta icmâ dâhil olan kişinin sonradan muhalefetine itibar edilmez. Ona göre icmâa hiç katılmamış kişi asla şaz olarak nitelenemez.⁶³

⁵⁸ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, 147.

⁵⁹ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/235.

⁶⁰ İbn Mâce, *Sünen*, el-Fiten, 8.

⁶¹ Sem'ânî, *Kavâtu*, II, 12.

⁶² Gazâlî, *el-Mustasfâ*, 147.

⁶³ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, 147.

3- Bir diğer yaklaşıma göre çoğunluğa muhalif görüş bildiren azınlık müçtehitlerin sayısı tevatür sayısına ulaşmışsa çoğunluğun ittifakı icmâ olmaz.⁶⁴ Eğer azınlığın sayısı tevatür sayısından az ise o zaman çoğunluğun ittifakı icmâ olur. Bu görüşte olanların isimlerine kaynaklarda yer verilmemekle birlikte bir önceki maddede isimleri sayılan usulcülerin görüşleri ile karşılaştırdığımızda onların görüşü ile bu maddede belirtilen görüşleri aynı kategoride değerlendirmek mümkün görünmektedir.

İkinci ve üçüncü maddelerde ele alınan yaklaşımlar dikkatle incelendiğinde cumhurun gerekçeleri kadar tatmin edici olmadığı anlaşılmaktadır. Zira çoğunluğun bir konuda ittifak etmesi halinde icmâ oluştuğunu kabul ettiğimizde yine bu kişilerin cumhurun görüşlerine uymaktan başka çareleri kalmayacaktır. Çünkü cumhur, icmân oluşabilmesi için dönemin bütün müçtehitlerinin ittifak etmesi ve muhalif görüşün bulunmaması gerektiği konusunda ittifak etmişlerdir. Bu halde bu maddelerde anlatılan görüşlerin sahipleri çoğunluk karşısında azınlık pozisyonuna düşmüş olmakta kendi tabirleri ile şaz konumunda bulunmaktadırlar. Her ne kadar bunlar bir veya birkaç kişi olmasalar da cumhur mütevâtir şartını barındıracak kadar fazla kişiden oluşmaktadır. Son tahlilde, azınlığın muhalefetine icmâa engel görmemeleri yani çoğunluğun ittifakını icmâ kabul etmeleri görüşlerine istinaden kendilerinin azınlık olduklarını kabul etmeleri ve cumhurun görüşüne tâbi olmaları gerekir.

4- Usulcülerden bazılarının göre eğer azınlığın içtihadına çoğunluk karşı çıkmaz ve o görüşü de dikkate alırlarsa azınlığın içtihadına da itibar edildiği için icmâ oluşmaz. Ancak azınlığın içtihadına çoğunluk karşı çıkarsa o zaman azınlığın içtihadına itibar edilmediği için çoğunluğun görüşü ile icmâ oluşur. Bu görüş Ebu Abdullah el-Cürcânî'ye nispet edilmektedir. Cürcânî görüşünü İbn Abbas'ın (r.a.) sahâbenin çoğunluğuna muhalif görüşleri ile delillendirmeye çalışır. İbn Abbas (r.a.) avl konusunda diğer sahâbeye muhalefet etmiş ve onlar bu konuda onu kınamamıştır. Böylelikle İbn Abbas'ın bu muhalefeti karşıt görüşler için icmân oluşumuna engel olmuştur. Bununla birlikte İbn Abbas'ın (r.a.) müt'a ve fazlalık ribâsı hakkındaki sahâbenin çoğunluğuna muhalif görüşleri diğer sahâbe tarafından yadırganmış ve İbn Abbas bu konuda kınanmıştır. Bu nedenle müt'a ve fazlalık ribâsı konusunda İbn Abbas'ın (r.a.) muhalefeti sahâbenin icmâna zarar vermemiştir.⁶⁵

Hanefî usulünün önemli temsilcilerinden Ebû Bekr el-Cessâs ve Şemsüleimme es-Serahsî de bu görüşe meyillidirler. Onlara göre cemaatin ittifakına içtihat ehlerinden bir veya birkaç kişinin muhalefeti söz konusu ise çoğunluğun bu muhalif görüşe karşı tavrı önemlidir. Eğer çoğunluk azınlığın muhalefetine dikkate almış veya en azından tepki ortaya koymamışlarsa icmâ oluşmamış olur. Ancak azınlığın görüşüne çoğunluk itibar etmemiş, tepki göstermiş veya azınlığın muhalif görüşünü tasvip etmemiş ise bu durumda çoğunluğun ittifakı ile icmâ meydana gelmiş olur. İbn Abbas'ın (r.a.) iki dirhem karşılığında bir dirhemini satımını câiz görmesine sahâbe karşı çıkmış ve bunu tasvip etmemişlerdir. Daha sonra İbn Abbas (r.a.) bu görüşünden dönmüştür. Yine o müt'aya cevaz vermiş ancak sahâbe onun bu görüşünden dolayı tenkit etmişler ve bu türlü bir içtihadı onay vermemişlerdir.⁶⁶ Bu durumda çoğunluğun ittifak ettiği bir meselede azınlığın içtihadına itibar edilmediğinde icmân oluştuğunu söylemek mümkündür.

Cessâs'ın aktardığına göre İmam Muhammed eş-Şeybânî iki dirhem karşılığında bir dirhemini satımına hükmeden hâkimin hükmünün geçersiz olacağı görüşündedir. Çünkü iki dirhem karşılığında bir dirhemini satımının câiz olmadığı konusunda İbn Abbas (r.a.) dışındaki sahâbenin icmâi vardır.⁶⁷ Yine İmam Muhammed'e göre mirasçılık konusunda zevî'l-erhâm'ın mevlâ'l-itakadan öncelikli olduğuna hükmeden kişinin hükmüne itibar edilmez. Çünkü mevlâ'l-itakanın zevî'l-erhâm'dan öncelikli olduğu konusunda İbn Mesûd (r.a.) dışındaki sahâbenin icmâi vardır.⁶⁸

⁶⁴ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, 146.

⁶⁵ Âmidî, *el-İhkâm*, 1/235.

⁶⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzi Cessâs, *Usûlü'l-Cessâs el-Müsemmâ el-Fuşûl fi'l-uşûl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1431), 2/138;

⁶⁷ Cessâs, *Usûl*, 2/138-139; Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Usûlü* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1436), 1/316-317.

⁶⁸ Cessâs, *Usûl*, 2/139.

Cessâs çoğunluğun ittifakına rağmen azınlığın muhalefetine bir veya birkaç kişinin içtihat ehliyetinden olduğu ve bu muhalif görüş çoğunluk tarafından yadırganmadığı duruma ve böyle bir durumda icmân oluşmayacağına yine sahâbeden verdiği örnekle izah etmeye çalışır. İbn Abbas'ın (r.a.) ölen kişinin geride anası, babası ve eşlerden birisi bulunması durumunda avli kabul etmemesini sahâbe yadırganmamıştır. Yine İbn Mesûd (r.a.) mirasçılardan tek bir kız kalması durumunda 2/3'ü tamamlamak için oğlun kızlarını mirasçı etmemiş, ayrıca anneyi dedeye tercih etmemiştir. Sahâbenin geri kalanları bu bireysel içtihatlarla karşı çıkmamıştır. Bu durum çoğunluğa karşılık azınlığın muhalefet etmesinin mümkün olduğu konusunda icmân oluştuğunu gösterir. Bu nedenle azınlığın muhalefetine çoğunluğun tepkisel yaklaşımının olmaması durumunda çoğunluğun ittifakı icmâ olmaz.⁶⁹

Bu maddede belirtilen yaklaşımın cumhurun görüşüyle paralel olduğunu söylemek mümkündür. En azından ikinci ve üçüncü maddede belirtilen yaklaşımlardan daha tutarlıdır. Azınlığın muhalefetine çoğunluğun karşı çıkmaması ve onları yadırganmaması durumunda cumhur ile bu âlimlerin aynı görüşte oldukları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte cumhur mutlak olarak azınlığın muhalefetine icmân oluşumuna engel görmüşken Cessâs, Serahsî ve Cürçânî gibi bazı usulcüler bunu biraz daha detaylı ele almış azınlık olan kişilerin muhalefetine çoğunluğun yaklaşımını dikkate almışlardır. Azınlığın muhalif görüşünü çoğunluk reddetmesi halinde icmân oluşabileceğini söylemişlerdir. Bu aslında cumhurun görüşü ile örtüşürülebilir. Çünkü azınlığın görüşünü çoğunluk inkâr ettiği durumda şaz görüşle amel edilemeyeceği anlaşılmaktadır. Nitekim birçok usulcü verdikleri örneklerle birlikte özellikle İbn Abbas'ın (r.a.) çoğunluğun yadırgadığı görüşlerinden döndüğünü ve böylece icmâ oluştuğunu îmâ etmektedirler.

5- Çoğunluğun ittifakına karşı azınlığın muhalefeti konusunda bir takım özel durumları göz önünde bulundurarak farklı görüşler ortaya atanlar da olmuştur. Bazı görüşlere göre Mekke ve Medine ehlinin icmâ etmesi durumunda diğer bölgelerdeki müçtehitlerin ihtilafı icmâyâ zarar vermez. Yine bazılarının göre Basra ve Küfe müçtehitlerinin icmâ etmesi durumunda diğer müçtehitlerin ihtilafına itibar edilmez. Hanefilerden Kâdı Ebû Hâzım'a (öl. 292/905) göre, Hülefâ-i Râşidîn'in icmâ ettiği konularda başkasının ihtilafı icmâyâ zarar vermez. Zira Peygamber (s.a.v.) "*Benden sonra benim sünnetime ve râşit halifelerimin sünnetine sınıksız sarılın*"⁷⁰ buyurmuştur.⁷¹ Bazı Râfizilere göre Hz. Ali'nin (r.a.) görüşü olduğu durumda diğer görüşlere itibar edilmezken bazı Rafizilere göre ise ehl-i beytin ittifakı kat'î hüccettir. Bunlar Hz. Ali ve ehl-i beyt hakkındaki rivâyetlerden hareketle bu görüşü savunmaktadırlar.⁷²

Mekke, Medine, Küfe, Basra ve diğer bazı bölgelerin müçtehitlerinin veya ehl-i beytten olanlar gibi belirli kişilerin ittifakının bulunduğu yerde onlara muhalefetin icmâa zarar vermeyeceği görüşünü savunanların iddiaları pek tutarlı görülmektedir. Zira icmân hücciyetinde aktarılan naslardan yola çıkarak belli kişiler veya gruplar hatadan korunmuş değil; toplu olarak ümmetin tamamı hatadan korunmuştur. Nitekim Rafizilerin iddia ettiği şekilde diğer sahâbe hakkında da Hz. Peygamber'den (s.a.v.) övgü ifade eden sözler varid olmuştur.⁷³

İmam Malik'e göre Medine ehlinin icmâ ettiği durumlarda diğerlerinin muhalefetine itibar edilmez.⁷⁴ Ebherî (öl. 375/986), İmam Malik'in bununla, rivâyet tariki olarak Medinelilerin sözüne itibar ettiğini söylemiştir. Bunu İmam Malik'in Medinelilerin görüşlerini tercih ettiği manasına yoranlar da vardır.⁷⁵ Sem'ânî, İmam Şâfiî'nin mezheb-i kadiminde de bu şekilde düşündüğünü ve Medinelilerin rivâyetlerini tercih ettiğini aktarmaktadır.⁷⁶

⁶⁹ Cessâs, *Usûl*, 2/139.

⁷⁰ Süleyman b. el-Eş'as b. İshak el-Ezdi Ebû Dâvûd, *es-Sünen* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 2015), Sünnet, 6; Tirmizî, *Sünen*, İlim, 16.

⁷¹ Cessâs, *Usûl*, 2/139; Serahsî, *Usûl*, 1/117.

⁷² Sem'ânî, *Kavâtu*, 2/22-23.

⁷³ Sem'ânî, *Kavâtu*, II, 23.

⁷⁴ el-İmâm Alâüddîn Abdülaziz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 3/241.

⁷⁵ Şirâzî, *el-Lüma*, 2003, 91; Sem'ânî, *Kavâtu*, 2/24.

⁷⁶ Sem'ânî, *Kavâtu*, 2/24.

İmam Malik'in bu görüşünü tevil eden tabileri Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelen Medine hakkındaki övgü dolu rivâyetleri delil olarak getirirler. Ancak aynı şekilde diğer bazı yerler ve o yerlerin ehli hakkında da rivâyetler mevcut olduğunu ve icmân oluşabilmesi için yerlerin ve o yerlerde yaşayan insanların değil, bütün müçtehitlerin ittifak etmesi gerektiği gerekçesiyle Mâlikilerin imamlarının görüşlerini bu şekilde yorumlayanlara itiraz edilmiştir.⁷⁷

Sonuç

Fıkıh usulünde şer'î hükümlerin çıkarıldığı aslı delillerden kabul edilen icmân hücciyeti konusunda özellikle ehl-i sünnet âlimlerinin ittifak ettiklerini söylemek mümkündür. İcmân oluşabilmesi için Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonraki dönemlerde dinî bir konuda asrın müçtehitlerinin hepsinin ittifak etmesi şarttır. Bununla birlikte icmân oluşabilmesi için görüş birliğine varan müçtehitlerin sayılarının tartışma konusu olduğu gibi çoğunluğun görüş birliğine vardığı meselelerde az sayıdaki müçtehidin muhalefet etmesi durumunda oluşacak çoğunluğun görüşlerinin hüccet değeri de usulcüler tarafından tartışılmıştır.

Usulcülerin geneli sayısı kaç olursa olsun dönemin bütün müçtehitlerinin ittifak etmesini icmân oluşmasında yeterli görmekteyler. Bununla birlikte görüş birliğine varan müçtehitlerin sayısının mütevâtir sayısına ulaşmış olmasını şart koşanlar da vardır.

Yine çoğunluğun görüş birliği yaptığı bir meselede bir veya birkaç kişinin muhalefet etmesinin icmân oluşmasına engel olmadığını söyleyen usulcülere karşılık hiçbir muhalif görüşün bulunmaması gerektiği, usulcüler arasında hâkim görüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü icmân tanımını yapan bütün usulcüler icmân oluşması için asrın müçtehitlerinin dinî bir konuda görüş birliği etmesine vurgu yapmakta, dolayısıyla muhalif görüş bulunduğu zaman bunun icmâ olmayacağı konusunda da genel bir kanaatin oluştuğu sonucuna ulaşılabilir.

Usulcülerin büyük çoğunluğu, dönemin bütün müçtehitlerinin görüş birliği yapmış olması gerektiğini söylese de çoğunluğun ittifakına karşı çıkan azınlığın içtihadına çoğunluk tarafından itibar edilip edilmediğini göz önünde bulunduran âlimler de vardır. Özellikle çalışmada gerekçelerini aktardığımız Cürcânî, Cessâs ve Serahsî gibi önemli usulcüler bu görüşü savunmaktadır. Bu âlimlerin gerekçelerini de dikkate alarak görüşlerini göz ardı etmemek gerektiği kanaatindeyiz. Zira cumhurun görüşü her ne kadar genel kabul görse de birbirine uzak memleketlerde bulunan âlimlerin çevresel faktörler ve usul anlayışlarının farklı olduğu bir ortamda hepsinin aynı görüşte olduklarını tespit etmek çok da kolay değildir. Nitekim aynı ortamda bulunan sahâbenin bile çoğunluğun ittifak ettiği bazı meselelerde bireysel muhalefetlerin bulunduğu göz önünde bulundurulduğunda dünyanın farklı memleketlerinde bulunan müçtehitlerin aynı görüşte olduklarını iddia etmek veya bunu tespit etmek oldukça güçtür. Bu durumda icmân işlevselliği de zorlaşmış olacaktır. Ayrıca çoğunluğa muhalif görüş sahibine diğer müçtehitler itibar etmemişse o muhalif âlimin vefatıyla birlikte çoğunluğun görüşünde icmâ oluşmuştur denilebilir. Çoğunluğun dikkate aldığı muhalif görüşte ise icmâdan bahsetmek mümkün olmadığı gibi bilakis o muhalif görüşle amel edilebileceği hususunda bir icmâdan bahsedilebilir.

---

⁷⁷ Sem'ânî, *Kavâtu*, 2/25.

Kaynakça | References

- Âcürri, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdullah - Abdullah b. Ömer b. Süleyman ed-Dümeycî. *Eş-Şeri'a*. 5 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 2. Baskı., 1999.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. nşr. Ebû Hâcir Muhammed Saîd Besyûnî. thk. Şuayb Arnavut - Adil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Alî el-Kârî, Ebû'l-Hasan Nürettin 'Alî b. Muhammed. *Şerhu Müsnedi Ebî Hanîfe*. thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985.
- Âmidî, Seyfüddin Ebi'l-Hasan Ali b. Ebi Ali b. Muhammed. *el-İhkam fî usûli'l-ahkâm*. thk. Abdurrazzak Afîfî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, ts.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-. *Nahbü'l-Efkâr fî Tenkîhi Mebânî'l-Ahbâr fî Şerhi Meânî'l-Âsâr*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim. 19 Cilt. Katar: Vizaratü'l-Evkaf ve's-Şüûni'l-İslamiyye, 1429.
- Aynî, Ebû Muhammed (Ebû's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-. *Umdetü'l-kârî fî şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Aytekin, Mehmet Ali. "Sükûti İcmâm Kaynak Değeri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/24 (Haziran 2020), 281-310.
- Buhârî A., el-İmâm Alâüddîn Abdülaziz b. Ahmed el-. *Keşfü'l-Esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*. thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı., 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim b. Muğîra b. Berdizbeh. *Sahîhu'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı., 2002.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Uşûlü'l-Cessâs el-Müsemmâ el-Fuşûl fî'l-uşûl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı., 1431.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali Zeyyin Şerîf. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Cüveynî, İmâmü'l-Hameyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf b. Muhammed. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418.
- Cüveynî, İmâmü'l-Hameyn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf b. Muhammed. *et-Telhis fî Usûli'l-Fikh*. thk. 'Abdullâh Cevlem en-Nebâli ve Beşîr Ahmed el-'Umrî - Beşîr Ahmed el-'Amrî. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-Beşa'iri'l-İslamiyye, ts.
- Çetintaş, Recep. "Fıkıh Usûlünde Nâsîh ve Mensuh Olma Yönünden İcmâ". *Diyanet İlmi Dergi* 56/1 (2020), 39-66.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsa. *Takvîmü'l-Edille fî Usûli'l-Fikh*. thk. Halîl Muhyiddin el-Mîs. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Baskı., 2016.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshak el-Ezdi. *Sünen-ü Ebî Dâvûd*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşîrûn, 2015.
- Ebû Ya'lâ, el-Kâdî Muhammed b. el-Hüseyn el-Ferrâ. *el-Udde fî Usûli'l-Fikh*. thk. Ahmed b. Ali el-Mübârekî. 5 Cilt. Riyad, 2. Baskı., 1990.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ*. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Hacvî, Muhammed b. El-Hasen b. El-Arabî b. Muhammed el-Fâsî. *el-Fikru's-sâmî' fî târihi'l-fikhi'l-İslâmî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.
- Hâdimî, Muhammed b. Mustafa b. Osman el-Hüseynî. *Mecâmiu'l-Hakâik fî Usûli'l-Fikh*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed Asım el-Kurtubî. *Câmi'u beyâni'l-ilmi ve fazlihî*. thk. Ebî'l-Eşbâl ez-Züheyri. 2 Cilt. Memleketü'l-Arabiyyeti's-Süûdiyye: Dâru İbn-i'l-Cevzî, 1415.
- İbn Batta, Ebû Abdillâh Ubeydullah b. Muhammed b. Muhammed b. Hamdân el-Ukberî. *el-İbânetü'l-kübrâ li-İbn Batta*. thk. Rıza Mu'tî. 9 Cilt. Riyad: Dâru'r-Râye, 2. Baskı., 1994.
- İbn Ebî Şeybe, Ebu Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman b. Havâstî el-Absî. *el-Musannef fî'l-Ehâdîsi ve'l-Âsâr*. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdillâh b. Yezîd el-Kazvîni. *Sünen-i İbn Mâce*. thk. Thk. Muhammed Fu'âd 'Abdilbâkî. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye; Faysal 'İsa el-Bâbî el-Halebî, ts.

- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. Baskı., 1414.
- Kârî, Ali b. (Sultan) Muhammed Ebû'l-Hasen Nureddin el-Herevî el-. *Mirkâtü'l-Mefâtih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2002.
- Kemâhî, Osman b. Saîd. *el-Müheyye' fî Keşfi Esrâri'l-Muvatta'*. thk. Ahmed Ali. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2005.
- Kirmânî, Şemseddîn Muhammed b. Yûsûf b. Ali b. Saîd. *el-Kevâkibu'd-Derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Baskı., 1981.
- Mâlik b. Enes, İbn Mâlik b. Âmir el-Esbahî el-Medenî, Muhammed b. Hasan eş-Şeybani. *Muvatta'u'l-İmam Malik bi-Rivayeti Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybani*. thk. Abdulvehhab Abdullatif. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 2. Baskı., ts.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû 'Urve el-Basrî. *el-Câmi' (Abdurrazzâk'ın Musannef'i ile birlikte)*. thk. Habîbürrahman el A'zamî. 2 Cilt. Beyrut: Tevzî'u'l-Mektebi'l-İslâmî, 2. Baskı., 1403.
- Müslim, İbnü'l-Haccâc Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî en-Nisâburî. *el-Müsne'dü's-Sahih el-Muhtasar bi-nakli'l-Adl ani'l-Adl İla Rasûlillahî Sallallahü Aleyhi ve Sellem*. thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî. 5 Cilt. Riyad: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdi'l-Cebbar. *Kavâtu'u'l-edille fi'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan İsmail eş-Şâfî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *Usûlü's-Serahsî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Baskı., 1436.
- Suyûtî, Celâluddin Abdirrahman b. Ebî Bekr. *Mû'cemü Mekâli'di'l-Ulûm fi'l-Hudûdi ve'r-Rusûm*. Kahire: Mektebetü'l-Âdab, 2004.
- Şâşî, Nizameddîn Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. İshak. *Usûlü'ş-Şâşî*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullah el-Yemenî. *İrşâdü'l-Fühûl ilâ Tahkiki'l-Hakki min İlmi'l-Usûl*. thk. eş-Şeyh Ahmed 'Azve 'Înâye. 2 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1999.
- Şeybânî, Ebû Bekr b. Ebî Âsım Ahmed b. 'Amr b. ed-Dahhâk b. Mahled eş-. *es-Sünne*. thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1400.
- Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali b. Yusuf. *et-Tebşîra fî Usûli'l-Fıkh*. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1403.
- Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali b. Yusuf. *el-Lüma' fî Usûli'l-Fıkh*. Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Baskı., 2003.
- Taş, Aydın. "Ebû'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî el-Pezdevî'nin İcmâ Anlayışı". *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Bildiriler Kitabı*. 373-426. Diyarbakır, 2017.
- Tirmizî, Muhammed b. 'İsâ b. Sevre et-. *Sünenü't-Tirmizî*. Riyad: Mektebetü'l-Meârif li'n-Neşri ve't-Tevzî', ts.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zerkeşî, Ebû 'Abdullah Bedreddîn Muhammed. *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-Fıkh*. 8 Cilt. Dâru'l-Kütübî, 1415.
- Zerkeşî, Ebû 'Abdullah Bedreddîn Muhammed. *Teşnîfu'l-Mesami' bi Cem'i'l-Cevâmi' li Tâcuddîn es-Subkî*. thk. 'Abdullah Rebi' Seyyid 'Abdulazîz. 4 Cilt. Mekke: Mektebetü Kurtuba li'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Turâs, 1998.
- Zühaylî, Muhammed Mustafa. *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkhî'l-İslâmî*. Dimeşk: Dâru'l-Hayr, 2. Baskı., 2006.